

А. Л. Клименко
аспірант

Науково-дослідного інституту правового забезпечення інноваційного розвитку
Національної академії правових наук України

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ ПРАВА ЛЮДИНИ НА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Перехід України до ринкової економіки призвів до різкого зниження рівня життя населення, спричинив зростання безробіття, виникнення бідності і збільшення витрат на соціальні потреби. Соціальною називається держава, яка створює всі необхідні умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, гарантує кожній людині прожитковий мінімум для гідного існування й сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві. Закріплення соціальних прав людини в Конституції України не є основною ознакою соціальної держави, реальне забезпечення цієї норми зумовлене значними протиріччями між задекларованими у Конституції положеннями та їх реалізацією. Гарантії прав та свобод людини і громадянина не можуть обмежуватись тільки їх закріпленням у Конституції. Їх дійсність потребує багатьох передумов, до яких належить: соціальна стабільність, розвинута економіка, наявність державних установ та інших організацій, орієнтованих на вирішення соціальних проблем [1, с. 107].

Метою статті є аналіз основних конституційних гарантій прав людини на соціальне забезпечення та особливості їх реалізації в сучасних умовах.

Встановлення та практична реалізація державних гарантій в умовах євроінтеграції набуває особливого значення для захисту соціальних прав. Оскільки захист права є однією із складових-юридичних гарантій, між ними простежується тісний зв'язок. Відповідно, співвідношення юридичної гарантії й захисту права має розглядатися як загальне та його частина. В юридичній літературі щодо гарантій права немає однозначності, їх розглядають як гарантії реалізації норм права та як гарантії реалізації прав і обов'язків. У сучасній енциклопедичній літературі під поняттям гарантії (від французького *garantie* – забезпечення, запорука) прав та свобод людини і громадянина розуміють умови, засоби, способи, які забезпечують здійснення у повному обсязі і всебічну охорону прав та свобод особи [2, с. 255]. Поняття «гарантії» охоплює всю сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав та свобод, на усунення можливих перешкод їх повного або належного здійснення. Категорія «гарантія» застосовується для позначення способів, засобів, за допомогою яких здійснюється забезпечення [3], або умов, які необхідні

для реалізації тих чи інших прав [4]. У наукових працях, присвячених цій проблемі, крім терміна «гарантії» вживаються терміни «повага», «дотримання», «визнання», «захист», «охорона» тощо [5], але найбільш поширеним є термін «гарантії».

Гарантування є найважливішим чинником реального забезпечення прав і свобод особи разом із їх визнанням, дотриманням і повагою, що є важливим кроком для побудови суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави. Визначенню гарантій права на соціальне забезпечення об'єктивно має передувати загальне визначення гарантій прав людини і громадянина. На думку О. Скакун, під гарантіями прав, свобод і обов'язків людини і громадянина розуміють систему соціально-економічних, моральних, політичних та юридичних умов, засобів і способів, які забезпечують їх фактичну реалізацію, охорону і надійний захист [6, с. 202]. В. Погорілко та ряд інших науковців вважають, що юридичні гарантії є специфічним правовим засобом забезпечення, реалізації, охорони та захисту прав людини і громадянина; першочергового значення вони набувають при практичній реалізації суб'єктивних прав громадян [7, с. 40]. Т. Заворотченко зазначає, що поняття гарантій прав і свобод людини та громадянина відрізняється від поняття конституційно-правових гарантій тим, що останні встановлюються Основним Законом держави та іншими законодавчими актами [8, с. 95].

Гарантії конституційних прав і свобод та обов'язків людини і громадянина – це сукупність соціальних, економічних, політичних, правових та інших прийомів, механізмів і методів, що дозволяють реалізовувати і забезпечувати на практиці закріплені в Конституції права і свободи людини і громадянина. За своєю суттю конституційно-правові гарантії прав і свобод людини та громадянина – це умови, що зобов'язана створити держава для реалізації конституційних прав і свобод своїм громадянам.

Гарантії прав і свобод людини можуть здійснюватися як в національному аспекті – шляхом їх визнання і закріплення в Конституції держави, законах, підзаконних актах, інших нормативно-правових актах; так і в міжнародному аспекті – шляхом підготовки і прийняття міжнародних документів, що містять у собі стандарти з прав людини, наприклад, Статут ООН, приєднанням до

міжнародних договорів із прав людини, їх ратифікацією. Отже, нормативне гарантування права на соціальне забезпечення можна розглядати, як систему нормативних гарантій на міжнародному, конституційному та галузевому рівнях.

Гарантії права на соціальне забезпечення за своїм змістом чи характером дій більшість авторів поділяють на загальні (загальносоціальні) та правові, юридичні (спеціальні), зокрема, такий поділ є досить умовним. Для системи правових гарантій у процесі реалізації норм права на конкретний вид соціального забезпечення фундаментальними є загальні гарантії (ідеологічні, політичні, економічні, соціальні та організаційні фактори).

Права людини у сфері соціального забезпечення, закріплені у правових актах, самі по собі не реалізуються і потребують відповідного організаційного супроводу, тобто вказані права здійснюються через постійну практичну діяльність спеціально для цього створених установ, підприємств та організацій. Організаційні гарантії стосуються практичного функціонування державних і недержавних інституцій щодо сприяння особам у безперешкодному користуванні належними їм правами в сфері соціального забезпечення. Важливою організаційною гарантією є моніторинг стану соціального забезпечення населення, виявлення нових категорій осіб, які потребують соціального захисту, встановлення потреби в нових видах соціального забезпечення, скасування окремих видів соціальних пільг чи, навпаки, встановлення додаткових пільг або заміну одних видів соціального забезпечення на інші. Своєчасне реагування на виклики часу (прийняття нових нормативних актів чи скасування діючих) гарантують особі забезпечення здійснення права на конкретний вид матеріального забезпечення.

Правові, юридичні гарантії – це система правових засобів (способів) тощо, за допомогою яких особа може безперешкодно реалізовувати свої права у сфері соціального забезпечення. Їм притаманні такі ознаки, як нормативність, системність, комплексність, постійний характер, юридична надійність, реальність, загальність [9, с. 38].

Залежно від сфери дії гарантії права на соціальне забезпечення поділяють на міжнародно-правові (міжнародні стандарти в сфері соціального забезпечення) та національні (внутрішньодержавні нормативні акти в сфері соціального забезпечення). Останні, у свою чергу, поділяються на конституційні та галузеві [10; 11]. Міжнародні гарантії права на соціальний захист – це комплекс міжнародних стандартів у сфері соціального захисту та нормативно встановлений правозахисний механізм забезпечення прав людини в цій сфері. Внутрішньодержавну систему юридичних гарантій визначено через їх розподіл на такі основні групи: нормативно-правові гарантії права людини на со-

ціальний захист; організаційно-правові гарантії; процедурні гарантії; процесуальні гарантії [12].

Перспективною вважається тенденція щодо поділу гарантій права на соціальне забезпечення в залежності від виду соціального забезпечення: 1) гарантії здійснення права на пенсійне забезпечення; 2) гарантії здійснення права на забезпечення соціальними допомогоюми; 3) гарантії права на забезпечення соціальними послугами. У середині кожної групи ці гарантії можуть бути конкретизовані [9, с. 41].

Гарантіями реалізації прав громадян у сфері соціального забезпечення виступають права й обов'язки, це: 1) право громадян на вибір виду, а також часу, умов і порядку реалізації права на той чи інший вид соціального забезпечення; 2) гарантії охорони матеріальних інтересів громадян, що реалізуються у даній сфері, від порушень, викликаних незнанням законодавства чи винною поведінкою осіб, зобов'язаних сприяти реалізації прав громадян, і привели до несвоєчасного звернення за наданням забезпечення; 3) гарантії підвищення розмірів виплати після змін показників, на підставі яких оцінюється трудовий вклад особи, яка отримує соціальне забезпечення (трудовий стаж чи заробіток); 4) гарантії захисту і періодичного підвищення рівня соціального забезпечення; 5) гарантії, що обмежують підстави для здійснення утримань із соціальних виплат [13].

Ефективність системи гарантій права на соціальне забезпечення залежить від різних чинників, зокрема: а) наявність Основного Закону, дія якого не може бути припинена довільно; б) визнання державної влади похідною від влади народу і Конституції України; в) закріплення на конституційному рівні основних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, та засобів і умов їх здійснення; г) наявність незалежної судової влади; д) можливість захисту своїх прав в Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та у міжнародних правозахисних організаціях [14].

Однією із гарантій права соціального забезпечення є соціальна справедливість. Принцип справедливості тісно пов'язаний із конституційним принципом рівності громадян. Згідно зі ст. 24 Конституції України громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Для правової і соціальної держави діє один імператив: держава існує для людини, для захисту її загально визнаних прав і свобод. Повнота і гарантованість прав та свобод людини і громадянина у державі стали мірилом реальності дотримання нею внутрішнього та міжнародного права, як основи внутрішньої та зовнішньої політики [15].

Законодавство України декларує державні гарантії кожному громадянину на гідний рівень життя і протидіє різним формам нерівності, однак у реальності ці гарантії далеко не завжди виконуються. Рівень життя населення в Україні продовжує знижуватися, це посилює соціальну нерівність, розшарування населення, появу все більшої кількості населення, що вважає себе бідним, що, в свою чергу, призводить до соціального напруження та зниження відтворювальних процесів населення України.

За стандартами ООН критерієм бідності для країн Східної Європи до 2005 р. було встановлено рівень споживання на особу на добу 4,3 дол. США, а згодом – 5,1 дол. США. Таким чином, якщо людина витрачає на проживання менш як 5 дол. на день, а на місяць менш як 150 дол., то це вважається, що вона живе за межею бідності. За статистикою ООН сьогодні за межею бідності в Україні перебувають 80–90 % людей [16]. В Україні прожитковий мінімум для непрацездатних на одну особу в розрахунку на місяць із 01.09.2015 р. встановлено на рівні 1 074 грн., що за курсом НБУ складає приблизно 45 дол. на місяць, а на день – близько 1,5 дол.

Необхідність розробки стратегічних підходів до вирішення проблеми бідності і соціального відчуження обумовлена загостренням соціально-економічної ситуації в нашій країні, що супроводжується погіршенням матеріального становища значної частини населення. Вперше перед Україною постали проблеми масштабної втрати робочих місць і джерел сталих доходів, масового переміщення громадян із Донецької і Луганської областей до інших регіонів країни у зв'язку із воєнними діями на Сході, що призвели до виникнення такого нового для країни явища, як раптова бідність. Водночас актуалізувалася проблема зростання прошарку населення, яке потрапило до зони високого ризику соціального відчуження й бідності.

Стабільно високим залишається рівень бідності в Україні: за підсумками 2014 року за відносним показником він складає 23,4 відсотка [17]. Проблема бідності в Україні набула офіційного визнання після затвердження Указом Президента України від 15 серпня 2001 р., № 637, Стратегії подолання бідності, яка встановила значення терміна «бідність», єдиний відносний критерій віднесення різних верств населення до категорії бідних.

Подолання бідності та зменшення кількості населення, що живе за її межею, є найголовнішою соціально-економічною проблемою держави. Так, за даними Міністерства соціальної політики України, бідними є 20–25% українських домогосподарств. Найвразливішою соціально-демографічною групою населення є діти до 18 років, рі-

вень бідності серед яких становить 33,4%. Однією з причин такої ситуації є низькі рівні оплати праці батьків. Наявні розміри мінімальних стандартів оплати праці спричиняють ситуацію, при якій кожен п'ятий працюючий громадянин є офіційно бідним. У зв'язку з девальвацією національної валюти відносно долара США (на 97,3% – на кінець 2014 р.) й зростанням інфляції (52,8% – у серпні 2015 у порівнянні з попереднім роком), рівень реальних доходів населення значно знизився, а рівень безробіття населення працездатного віку (за методологією МОП) склав 10,0% економічно активного населення у І кв. 2015 року.

Бідність – це міжгалузєва категорія. Відсутність єдності точок зору, перш за все, економістів, на критерії бідності не дозволяють чітко провести межу між малозабезпеченістю, бідністю і злиднями. При відносності соціально-економічних параметрів бідності встановити адекватний соціальний захист і забезпечити його ефективне правове регулювання не можливо. Термін «бідність» не тільки не належить до академічно невизначених, він не використовується на рівні закону. У нормативно-правових актах із питань соціального забезпечення застосовується термін «малозабезпеченість».

На виконання Державної цільової соціальної програми подолання та запобігання бідності у 2012 р. було розроблено Методику комплексної оцінки бідності з метою спостереження та проведення моніторингу показників бідності. Документ передбачав розрахунок показників до 2015 р., що безпосередньо характеризують становище бідного населення. Розрахунок системи показників бідності складався з чотирьох етапів:

- оцінка бідності за різними критеріями її визначення;
- аналіз показників для визначення розшарування серед бідного населення;
- аналіз бідності в розрізі основних типів домогосподарств і типів поселень;
- розрахунок показників бідності в регіонах.

Згідно з методикою межу бідності визначено як рівень доходу (витрат), нижче якого неможливе задоволення основних потреб. Вартісне значення межі бідності є основою для віднесення населення до категорії бідних [18]. У широкому розумінні бідність необхідно розглядати, як нездатність підтримувати прожитковий мінімум (ПМ). Проте визначення цього «мінімального» рівня, особливо коли грошові доходи не можуть слугувати адекватним показником реального споживання, є проблематичним. Кошти сім'ї складаються з поточних доходів, трансфертних платежів, заощаджень, власності тощо. Отже, офіційне визначення бідності має ґрунтуватися на розмірі доходу сім'ї.

Питання бідності і скорочення нерівності виходять на перший план серед завдань світової спіль-

ноти. На особливу увагу заслуговують люди, які проживають в умовах абсолютного зубожіння, і які потрапили в це становище в результаті причини військових конфліктів, дискримінації (за статтю, віком, інвалідністю, хворобою). Ці фактори зумовлюють прийняття міжнародним співтовариством обов'язку ліквідувати бідність як соціальне явище, яка повинна бути встановлена кожною окремою країною світу.

Відповідно до Плану заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом підготовлено проект Стратегії подолання бідності. Цей документ розроблено Міністерством соціальної політики України щодо затверджених на самміті ООН у вересні 2015 року, та в ньому визначені стратегічні напрями діяльності органів державної влади на період до 2020 року. Визначені напрями і завдання сприятимуть поетапному зменшенню рівня бідності і соціального відчуження завдяки:

- забезпеченню доступу до продуктивної зайнятості населення;
- зростанню доходів населення;
- розширенню доступу до послуг соціальної сфери для груп населення з високими ризиками соціального відчуження;
- запровадженню принципів адресності й соціальної справедливості при призначенні всіх видів соціальної допомоги;
- запобіганню поширення негативних соціальних процесів серед постраждалих внаслідок бойових дій.

Отже, структурними елементами, змістом держави є соціальний захист громадян і соціальна справедливість, які, в свою чергу, виступають і конституційними гарантіями прав та свобод людини і громадянина. Саме поняття бідність, яке в сучасних соціально-економічних умовах розвитку будь-якої країни слід віднести до базових понять права соціального забезпечення. Юридичне визначення «бідності» як соціального ризику має ряд проблем і не має загальноприйнятого розуміння. Термінологічне визначення цього поняття вплине не тільки на розробку гарантій надання того чи іншого виду соціального забезпечення, а й забезпечить зворотній зв'язок: визначить організаційно-правові засади, на яких будується вся система соціального захисту України.

Література

1. Олефіренко Е.О. Принцип соціальної справедливості як гарантія забезпечення прав і свобод громадян в Україні // Захист соціальних та економічних прав людини: міжнародні стандарти і законодавство України: матеріали наук.-практ. конф., (Київ, 12 березня 2004р.). – К., 2004. – С. 107–112.
2. Юридична енциклопедія : в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К. : Укр. енциклопедія, 1998. – Т. 1: А–Г. – 672 с.
3. Большая советская энциклопедия, изд. 2-е. – Т. 10. – 220 с.

4. Флейшиц Е.А. Соотношение правоспособности и субъективных прав / Вопросы общей теории советского права. – М., 1960. – 280 с.

5. Дробуш І.В. Конституційно-правові гарантії політичних прав громадян України / Часопис Київського університету права. – 2004. – № 4. – 53 с.

6. Скакун О.Ф. Теорія держави і права / Пер. з рос. – Х., 2001. – 656 с.

7. Погорілко В.Ф., Сірий М.І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. – К., 1997. – 40 с.

8. Заворотченко Т.М. Поняття конституційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина в Україні // Держава і право: зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К., 2001. – Вин. 13. – С. 94–99.

9. Сташків Б.І. Гарантії права на соціальне забезпечення [текст] : навчальне видання / Б.І. Сташків. – Чернігів : Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці. – 2011. – 100 с.

10. Ситницька О.А. Юридичні гарантії права на працю та права на відпочинок за трудовим законодавством України: автореф. дис. канд. юрид. наук / О.А. Ситницька – Львів, 2009. – 6 с.

11. Теория государства и права: учебник / под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М., 2000. – С. 546–547.

12. Лукашова Е.А. Правовой статус человека и гражданина / Е.А. Лукашова // Права человека: учебник для вузов / отв. ред. Е.А. Лукашова. – М.: НОРМА-ИНФРА, 2002. – 97 с.

13. Советское право социального обеспечения / Е. Н. Доброхотова, М. В. Филиппова, М.А. Янтураева – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 1992. – С. 33–34.

14. Колодій А.М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 261 с.

15. Селіванов А.О. Будуємо нову державу. – К., 1997. – 46 с.

16. За межею бідності в Україні живе понад 80% населення. [Електронний ресурс] // Інформаційне агентство УНІАН. – Режим доступу: <http://www.unian.ua>.

17. За даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, звіт «Економічна ситуація в Україні у 2014 році». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA>.

18. Методика комплексної оцінки бідності, затверджена спільним наказом Мінфін., НАН, Мінсоцполітики, Мін. екон. розв. і торг. від 08.10.2012 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mlsp.gov.ua>.

Анотація

Клименко А. Л. Щодо питання про конституційні гарантії права людини на соціальне забезпечення. – Стаття.

Актуальність теми наукової статті зумовлена аналізом правових проблем забезпечення гарантій реалізації права на соціальне забезпечення: відсутність чітко визначених як теоретичних, так і законодавчих гарантій забезпечення права на соціальне забезпечення; значна декларативність та мінімальна забезпеченість права на соціальне забезпечення, що зумовлено сучасними економічними факторами.

Ключові слова: соціальна держава, соціальні гарантії прав людини та громадянина, соціальне забезпечення, соціальний захист, прожитковий мінімум.

Аннотация

Клименко А. А. К вопросу о конституционных гарантиях права человека на социальное обеспечение. – Статья.

Актуальность темы научной статьи обусловлена анализом правовых проблем обеспечения гарантий реализации права на социальное обеспечение: отсутствие четко определенных как теоретических, так и законодательных гарантий обеспечения права на социальное обеспечение; значительная декларативность и минимальная обеспеченность права на социальное обеспечение, что обусловлено современными экономическими факторами.

Ключевые слова: социальное государство, социальные гарантии прав человека и гражданина, социальное обеспечение, социальная защита, прожиточный минимум.

Summary

Klimenko A. L. On issue of constitutional guarantees of human rights to social security. – Article.

Actuality of theme of scientific article is caused by analyzes of legal issues of guaranteeing guarantees of realization right to social security: lack of clearly defined both theoretical and legislative guarantees of right to social security; significant declarative security and minimum rights to social security, due to current economic factors.

Key words: social state, social guarantees human and civil rights, social security, social protection, living wage.